

Сергій
ГРОМЕНКО

«...Таврія (без Криму)»: формування кримсько-українського кордону 1917 р.

Протягом 1917 року революційні організації в Україні та Криму, Українська Центральна Рада та Тимчасовий Кримсько-мусульманський виконком, намагалися визначити майбутнє півострова. Спершу Київ не мав чіткої позиції з цього питання, хоча ряд політиків запропонували включити Крим до складу України. Але після серії переговорів з представниками кримських татар Центральна Рада вирішила визнати право Криму самостійно вирішувати свою власну долю.

Ключові слова: Центральна Рада, Мусульманський виконавчий комітет, Крим, Українська Народна Республіка, територіальна юрисдикція, суверенітет, делімітація кордонів.

Throughout 1917, revolutionary organizations in Ukraine and the Crimea, the Ukrainian Central Rada and the Provisional Crimean-Muslim Executive Committee, tried to determine the future of the peninsula. At first, Kyiv did not have a clear position on this issue, although a number of politicians suggested including the Crimea in Ukraine. But after a series of negotiations with representatives of the Crimean Tatars, the Central Rada decided to recognize the right of the Crimea to decide its own fate independently.

Keywords: Central Rada, Crimean-Muslim Executive Committee, Crimea, Ukraine, territorial jurisdiction, sovereignty, delimitation of borders.

Розпад Російської імперії, що покликав до життя національні революції на околицях країни, поставив перед новими протодержавними утвореннями низку викликів, поважне місце серед яких посідало питання кордонів. У загальному вигляді воно формулювалося так: на чому мають ґрунтуватися границі щойно проголошених (або навіть ще не проголошених) держав — на адміністративному поділі колишньої імперії чи на етнографічних межах? І ситуація із південним кордоном України, а точніше — із проблемою приналежності Таврійської губернії, якнайкраще ілюструє цю тезу.

Існувало аж три можливих варіанти розв'язання питання кримсько-українського кордону. По-перше, вся Таврійська губернія, що включала у себе Кримський півострів та співрозмірну частину материкової України, мала залишитися єдиною та невідконтрольною Києву — на цьому наполягали переважно російські політики як консервативних, так і ліберальних, але «єдніоделімітських» поглядів. По-друге, знову ж таки Таврійська губернія могла залишитися неподільною, але включно із Кримом увійти до складу України. І по-третє, губернія могла бути розділеною на материкову та півострівну частини, на кожну з яких чекала своя власна доля. І кримсько-українські дебати 1917 р. якраз і точилися навколо вибору поміж другим та третім варіантом.

На думку Михайла Грушевського, висловлену в брошурі «Якої ми хочемо автономії та федерації», опублікованій 20(7) квітня 1917 р., «Українці хочуть, щоб з українських земель Російської держави (бо про них говоримо поки що, не зачіпаючи іншого питання — об'єднання всіх українських земель) була утворена одна область, одна національна територія. Сюди, значить, мусять ввійти губернії в цілості або в переважній часті українські — Київська, Волинська, Подільська, Херсонська, Катеринославська, Чернігівська, Полтавська, Харківська, Таврійська і Кубанська» [1, с. 121].

Критерієм, за яким ці землі були віднесені до України, слугувала перевага українців у складі населення. На зазначених територіях вони становили від 50% до 97% усіх мешканців. Окреслена таким чином територія Наддніпрянської України займала площу 583 тис. км² [2, с. 33]. Підстави визначати Таврійську губернію як «переважно українську» дала Грушевському демографія. Відповідно до результатів Всеросійського перепису населення 1897 р., у регіоні мешкало 1 447 790 осіб, причому

611 121 чол. або 42,2% населення складали українці, 404 463 чол. (27,9%) – росіяни, 196 854 чол. (13,6%) – кримські татари [3, с. 28–31]. Однак з 8 повітів, на які поділялася губернія, українці переважали лише на 3 материкових, натомість більшість на півострові становили росіяни або кримські татари. Ця диспропорція і визначила проблемність статусу Криму в складі України.

Детально межі України обговорювались на Всеукраїнському національному конгресі 19–21 (6–8) квітня 1917 року в Києві. У перший день роботи конгресу був зачитаний реферат Федора Матушевського «Про національних меншостей», в якому автор зазначав: «Україною ми називаємо край, заселений поспіль нашим українським народом; край, в склад якого входить, зокрема, 3 повіти (Бердянський, Дніпровський і Мелітопольський) Тавричеської губернії» [4, с. 151–152]. 20(7) квітня на конгресі виступив Валентин Садовський з доповіддю на тему: «Про територію і населення автономної України». Зокрема, він зазначив, що південним кордоном України є Азовське і Чорне моря, але без Південного берега Криму. До української території він відносив в тому числі частини окремих неукраїнських в цілому губерній, зокрема, вказані повіти Таврійської губернії [5, с. 31–32]. Таким чином, першою пролунала думка про можливий поділ губернії на «українську» та «неукраїнську» частини. Обом виступам опонував одеський делегат Іван Луценко, наголосивши на неприпустимості виключення з автономної України Південного берегу Криму – з огляду на те, що там проживало чимало українців [5, с. 39].

Зрештою, конгрес так і не ухвалив жодної резолюції щодо меж автономної України та приналежності Криму [6, с. 40]. Була лише встановлена квота представництва в Центральній Раді від Таврії – 3 особи. Наприкінці квітня першим був кооптований до її складу Юрій Дежур-Журов – мешканець Севастополя [7] (на думку Ярослава Дашкевича, він репрезентував кримських татар [8, с. 620]). Це може свідчити про те, що ЦР хоча і не визнала остаточно Крим українськими, не відмовилася від цієї ідеї на майбутнє.

Ще більш важливими для визначення статусу півострова були переговори між Центральною Радою та вищим органом влади Росії – Тимчасовим урядом. Так, 24(11) травня 1917 р., формуючи наказ делегації для поїздки до Петербургу, ЦР ухвалила «декларацію у справі утворення Крайового комісаріату», який мав би бути посередником у стосунках представників українських губерній із центральним урядом [9, с. 85–86]. Крайову раду при комісарі мали утворити делегати 9 губерній, зокрема Таврійської, при цьому передбачалася можливість виокремлення з цих губерній неукраїнських частин за згодою Тимчасового уряду та їхнього населення. Втім, ця пропозиція була повністю відхилена [2, с. 34].

В результаті проголошений 23(10) червня 1917 р. Перший універсал так і не окреслив географічних меж української автономії, дозволивши «кожному селу, кожній волості, кожній управі городській чи земській» визначатися зі своїм ставленням до «справи українського народу» самостійно.

У відповідь до Києва прибула делегація Тимчасового уряду на чолі з Олександром Керенським, яка 13 липня (30 червня) 1917 р. провела переговори із представниками Центральної Ради щодо етнографічних меж України [10, с. 43–50]. Наступного дня Володимир Винниченко, доповідаючи на засіданні Ради про хід обговорення меж України, розповів: «Мною було зазначено, що ми вважаємо 10 губерній за безспірні, решта – як частина інших губерній – повинні бути обслідувані» [9, с. 152]. До 9 уже згаданих вище губерній, зокрема Таврійської, які вважалися «безспірно українськими», Винниченко додав ще Бессарабську. Проте і цього разу сторонам не вдалося домовитися із цього питання.

Тож, і у Другому універсалі 16(3) липня 1917 р. про межі України не йшлося.

Тим часом до розв'язання питання про кримсько-українській кордон долучилися й інші учасники: кримськотатарський національний рух (генезу та організацію якого ми тут не розглядатимемо) та місцеве правління самої Таврійської губернії.

У першій декаді липня 1917 р. таврійський губернський комісар (підпорядкований Тимчасовому уряду) Микола Богданов отримав з Києва телеграму за підписом Володимира Винниченка із пропозицією прибути на «попередню крайову нараду» 7 серпня (25 липня) [11, с. 144]. Бюро губернського комітету 27(14) липня розглянуло це питання, та, взявши до уваги відсутність будь-яких директив уряду з приводу включення Таврійської губернії до складу України, постановило делегатів на нараду не посилати [12, с. 142]. З цього моменту і аж до захоплення Криму більшовиками губернське правління послідовно відмовлялося визнавати українську владу навіть у північних повітах, не кажучи вже про півостровів, наполягаючи на єдності губернії.

Між тим на початку серпня (наприкінці липня за старим стилем) до Києва прибула делегація кримськотатарського революційного уряду – Тимчасового Кримсько-мусульманського виконавчого комітету (Мусвиконкому) у складі Джафера Сейдамета та Амета Озенбашли. У Києві відбулися зустрічі делегатів з Грушевським, Винниченком та з секретарем міжнаціональних справ Олександром Шульгиним. Під час зустрічей обидві сторони визнали необхідність спільної боротьби з російським

централізмом. В якості гостей кримські делегати відвідали засідання Центральної Ради та протягом кількох днів мали численні зустрічі з представниками української інтелігенції [13, с. 129].

Щоденна кадетська газета «Рѣчь» за 8 серпня (26 липня) 1917 року писала [14]:

«Українську раду відвідала особлива депутація мусульман, що звернулися із проханням підтримати їхнє прагнення до встановлення автономії у Криму. Мусульмани висловлюють побажання, щоб Крим у територіальному відношенні був приєднаний до України. Мусульмани представили Раді доповідну записку, основні пункти якої вимагають сконцентрувати всіх службовців та мусульман-солдат у Криму, утворивши з них окреме військо при штабі округу».

Однак наприкінці візиту, 11 серпня (29 липня) 1917 р., офіційний орган Мусвиконкому «Голос Татар» надрукував дивне повідомлення [15]:

«Обговоривши домагання мусульман про автономію Криму, Генеральний секретаріат не погодився з деякими з них, визнавши взагалі передчасним робити кроки наперед центрального уряду до вирішення питання про територію. У той же час, Тимчасовий Кримсько-мусульманський виконавчий комітет справжнім для відновлення істини заявляє, що ним з подібним дорученням жодна депутація відряджена до Української ради не була».

В тому, що така депутація мала місце, немає жодних сумнівів — спогади про неї залишив сам Сейдамет [16, с. 189–225]. Найвірогідніше, що причиною такого демаршу з боку Мусвиконкому стало непорозуміння з головного питання — приналежності Криму: чи то делегати перевищили свої повноваження, чи то Київ зажадав забагато. Сейдамет згадує, як таємно і без дозволу зняв у приймальні Винниченка мапу України, на якій «горизонтальною прямою, накресленою від Кефе (Феодосії) до Кезлева (Євпаторії), Кримський півострів був розрізаний навпіл, північна частина якого повністю викрашена у колір України. Ця етнографічна карта цілком не відповідала дійсності. На півночі Криму навіть в останні десятиліття посиленої русифікації було мало дуже українців, ніде в Криму вони не складали більшості. Відповідно, цією картою, заснованою на брехні, вони декларували свої політичні цілі. Це і було для нас важливим. В майбутньому ця карта принесла чималу користь на шляху до нашої незалежності».

З цього факту, а також гнітючого враження, яке на нього справило особисте спілкування з Винниченком, Сейдамет зробив невтішний висновок:

«Без сумніву, навіть українцям, з якими ми підтримували більш-менш дружні зв'язки, повністю довіряти було б нерозумно. Цілком можливо, що вони прагнули послабити нас, скориставшись нашим протистоянням із росіянами, позаяк і від них, природно, можна було очікувати появи бажання взяти владу в Криму в свої руки. А тому ідею незалежності Криму ми оберігали як від росіян, так і від українців, одночасно сподіваючись і розраховуючи на заступництво Туреччини».

Потужного удару по українським територіальним амбіціям завдав Тимчасовий уряд, видавши 17(4) серпня 1917 р. «Тимчасову інструкцію Генеральному секретаріатові», відповідно до якої українська автономія поширювалася лише на губернії Київську, Волинську, Подільську, Полтавську та Чернігівську (і то з деякими виключеннями). Таким чином, вся Таврійська губернія вилучалася з меж України. Цікаво, що 21(8) серпня мандатна комісія Центральної Ради відхилила прохання керченської громади на окреме представництво, обґрунтовуючи це тим, що місто знаходиться в Таврії, котрій вже належить 3 крісла [9, с. 243].

На засіданні Ради 22(9) серпня представник Таврії Яким Христич виступив з протестом проти «анексії таврійських земель Тимчасовим урядом» [9, с. 247], втім, після тривалих дебатів «інструкція» таки була затверджена.

Останнім раундом кримсько-українських переговорів, на якому відбулося визначення сторін щодо належності Криму, став проведений у Києві З'їзд (поневолених) народів Росії, на якому намічалось розробити план реформування російської централізованої держави у федерацію самостійних демократичних республік та областей.

2 вересня (20 серпня) 1917 р. Мусвиконком у Сімферополі отримав телеграму від Центральної Ради із запрошенням на з'їзд [17, с. 42]. 19(6) вересня делегація з 10 осіб (у т.ч. і 2 жінки) вирушила до Києва.

З'їзд (поневолених) народів Росії відбувався 21-28 (8-15) вересня під головуванням Грушевського, кримський делегат А. Сеттаров був одним з двох секретарів з'їзду, доповідь про революційний рух кримських татар на третій день робив Озенбашли [18, с. 81]:

«Нехай знають усі, що кримські татари обстоюватимуть свободу всіх народів, але не дозволять нікому встановити будь-яку гегемонію на Кримському півострові. І на цей раз кримські татари вже не покинуть свого краю без завязаного захисту своїх прав і здобутої свободи».

Після тривалих дебатів З'їзд ухвалив резолюцію про перетворення Росії з «тюрми народів» на федеративну державу. Для розробки плану національного будівництва та «для організації Союзу

народів» Росії з'їзд створив у Києві спеціальний орган — «Раду народів». Кожна нація, у тому числі кримськотатарська, мала в ньому чотирьох представників. Ще більш важливі питання обговорювалися в кулуарах — зокрема, і про статус Криму. Ось як про це розповідав на другому Всекримському мусульманському з'їзді (делегатських зборах кримських татар) 14—15 (1—2) жовтня сам Челебіджіхан [12, с. 158—159]:

«Але перед нами постає нове питання: про кордони. Ми знайшли необхідним запитати у [Центральної] Ради: «чи входить Кримський півострів у межі вашої територіальної автономії». | З цією метою були відправлені наші до Києва делегати, яким доручили привітати Раду з Україною з тим, щоб Рада, у свою чергу, привітала б нас з Кримом... Після десятиденного обговорення на цьому З'їзді народів, між іншим, було ухвалено резолюцію про те, що Крим належить кримцям. На це я дивлюся як на наш тактичний успіх, з чим вони нас і привітали, заявивши: «можете управляти Кримом так, як вам заманеться».

Більше того, як стверджував один з лідерів кримськотатарського національного руху Асан Айвазов у показах від 20 листопада 1928 р., на З'їзді Мусвиконком «уклав договір із Радою про кордони Криму та про визнання Україною самостійності Криму» [19, с. 48].

Отже, є всі підстави стверджувати, що саме під час З'їзду народів відбулося остаточне вирішення долі Криму — Україна визнала право кримських татар на самовизначення і відмовилася від претензій на територію півострова.

7 листопада (25 жовтня) 1917 р. у відповідь на більшовицький переворот у Петрограді Центральна Рада утворила Комітет для охорони революції на Україні. За два дні була опублікована відозва цього Комітету, яка задекларувала поширення його влади «на всю Україну, на всі дев'ять губерній» — від Київської до Таврійської [9, с. 364—365]. У цей час Сейдамет вдруге прибув до Києва для зустрічі із Симоном Петлюрою [20, с. 118], і в приватній розмові Грушевський та Шульгин запевнили його, що під «Таврійською губернією» розуміється лише Північна Таврія, а Крим до складу України не входить [21, с. 245]. Тож, вже 13 листопада (31 жовтня) ЦР проголосувала за Постанову про з'єднання українських земель [9, с. 379], в якій, зокрема, ухвалювалося:

«Поширити в повній мірі владу Генерального секретаріату на всі відмежовані землі України, де більшість людності є українською, а саме — Херсонщину, Катеринославщину, Харківщину, материкову Таврію, Холмщину, частину Курщини та Вороніжчини».

Так українська влада офіційно проголосила курс на розділення Таврійської губернії на дві частини, північна з яких мала стати складовою нової держави. Ця сама позиція була підтверджена 16(3) листопада у «Відозві Генерального секретаріату до громадян, урядових і громадських установ» [9, с. 391]:

«Херсонщина, Харківщина, Катеринославщина і Таврія (без Криму) включаються в територію єдиної України».

Після того 20(7) листопада був оприлюднений Третій універсал, який, на відміну від своїх попередників, чітко окреслював кордони щойно проголошеної Української Народної Республіки. Ужите в універсалі словосполучення «Таврія (без Криму)» набуло державної ваги.

Так само відповідно до п. 2 Закону про вибори до Установчих зборів УНР, затвердженого 24(11) листопада, утворювалася, серед інших, Таврійська виборча округа, «в яку входять Бердянський, Дніпровський та Мелітопольський повіти Таврійської губернії» [9, с. 413].

«Звернення Генерального секретаріату до урядів Південно-Східного союзу козаків, горців, народів вільних степів» від 6 грудня (23 листопада) 1917 р., в якому містився заклик до утворення уряду Росії на федеративних засадах, було адресоване, між іншим, і «органу влади автономного Крима» [9, с. 473—474]. Задля справедливості слід зазначити, що, найвірогідніше, у «Зверненні» мова йшла про губернську Раду народних представників, а не кримськотатарський Мусвиконком.

Нарешті, 23(10) грудня 1917 р. у Києві був створений проект Конституції УНР, п. 3 якого містив опис території держави та спеціально застерігав особний статус Криму [22, с. 5]:

«Територія Української Народної Республіки обіймає такі землі з переважно українською людністю, які зараз приналежать до Російської держави: губернії Київську, Подільську... Херсонську і Таврійську, за виключенням частей неукраїнських (як Крим) і з причиненням сусідніх територій українських».

Тим часом 9 грудня (26 листопада) 1917 р. у Ханському палаці розпочався перший Курултай кримських татар, який за кілька днів задекларував створення національної державності — Кримської Народної Республіки. Втім, до скликання планованих загальнокримських Установчих зборів територіальні питання там не розглядалися. Але делегація Центральної Ради брала участь у церемонії відкриття Курултаю, а після ухвалення ним 27(13) грудня «Кримськотатарських Основних законів» з Києва до Бахчисарая надійшла телеграма, у якій ще раз підкреслювалося, що «Україна не має територіальних претензій на Кримський півострів» [23].

Але якщо національний рух кримських татар беззаперечно визнавав Українську Народну Республіку і, вірогідно, не заперечував проти її кордонів, то загальноросійська губернська влада, а потім Рада народних представників послідовно відкидали претензії УНР навіть на Північну Таврію, наголошуючи на неподільності губернії.

3–6 грудня (20–23 листопада) 1917 р. у Сімферополі відбувся Губернський з'їзд представників міських і земських самоуправлінь (без кадетів та більшовиків), який заперечив українську зверхність над трьома материковими повітами та до скликання місцевих установчих зборів віддав Раді народних представників владу над всією Таврійською губернією [12, с. 219].

6–7 грудня (23–24 листопада) там само пройшла II Конференція РСДРП(б) Таврійської губернії, третій пункт резолюції якої поставив відокремлення Криму від Північної Таврії у залежність від результатів запропонованого місцевого референдуму [24, с. 118–119] (що, правда, так і не відбувся).

Зрештою, всі політичні сили півострова, крім українських та кримськотатарських, незважаючи на свій антагонізм, виступили проти поділу Таврійської губернії та української влади на її півночі, про що свідчать і численні матеріали тогочасної преси [12, с. 236].

Отже, на схилі 1917 року Україна остаточно визначилася щодо долі Таврійської губернії та статусу Криму: Північна Таврія ставала частиною УНР, Кримський півострів мав самостійно вирішувати свою долю. Окремого документу про розмежування кримсько-українського кордону виявити не вдалося, але найвірогідніше, що він мав по умовчання збігатися із адміністративною межею між Джанкойським і Дніпровським повітами по Перекопу-Чонгару та між Феодосійським і Бердянським повітами по Генічеському проливу.

Таким чином, Центральна Рада остаточно відмовлялася від претензій на Кримський півострів (окрім кораблів та портів Чорноморського флоту – але це питання має бути предметом окремого дослідження), одночасно передбачаючи його приналежність до майбутньої небільшовицької федеративної Росії.

Із «кримського» боку такий варіант розв'язання питання про кордони влаштував лише Мусвиконком, натомість решта політичних сил відмовлялася визнавати поділ Таврійської губернії на «українську» та півострівну частину, відкладаючи вирішення проблеми до місцевих установчих зборів.

Така «половинчата» ситуація протривала недовго – з кінця листопада 1917 р. по середину січня 1918 р. Після узурпації влади в Криму більшовиками і знищення ними Кримської Народної Республіки та Ради народних представників Україна була вимушена переглянути своє ставлення до статусу півострова.

1. Великий Українець. Матеріали з життя та діяльності М.С. Грушевського / Упоряд. А. Демиденка. – К., 1992. – С. 114–131.
2. Бойко О. Проблема визначення кордонів України в період Центральної Ради (1917–1918 рр.) // Український історичний журнал. – 2008. – № 1. – С. 31–46.
3. Чорний С. Національний склад населення України в XX сторіччі. Довідник. – К.: ДНВП «Картографія». – 2001. – 88 с.
4. Український національно-визвольний рух. Березень-листопад 1917 року: Документи і матеріали / Упоряд.: В. Верстюк (керівник) та ін. – К.: Вид-во імені Олени Теліги, 2003. – 1024 с.
5. Хміль І. На шляху відродження української державності (Український національний конгрес – з'їзд 6–8 квітня 1917 р.) / І. Хміль. – К., 1994. – 62 с.
6. Іванова І. Крим в політиці Української Центральної Ради щодо визначення та формування території України // Ученые записки Таврического национального университета им. В.И. Вернадского. Серия: Юридические науки. – 2013. – Т. 26(65), № 2–1 (Ч. 1). – С. 38–47.
7. ЦДАВО України. – Ф. 2240. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 25.
8. Дашкевич Я. Українці в Криму (XV – початок XX ст.) // Дашкевич Я. «Учинеложними устами сказати правду...». Історична есеїстика. – К., 2011. – С. 610–625.
9. Українська Центральна Рада: Документи і матеріали. У двох томах. Том 1 (4 березня – 9 грудня 1917 р.) / Упоряд. В. Верстюк (керівник) та ін. – К.: Наукова Думка, 1996. – 590 с.
10. Кудлай О. Переговори Центральної Ради і представників Тимчасового уряду (28–30 червня 1917 р.) // Український історичний журнал. – 1999. – № 6. – С. 43–54.
11. Іванець А. Кримський вектор політики Української Центральної Ради // Культура народів Причорномор'я. – 1998. – № 3. – С. 144–145.
12. Зарубин А., Зарубин В. Без победителей: Из истории Гражданской войны в Крыму. – 2-е изд., испр. и доп. – Симферополь: Антикава, 2008. – 728 с.
13. Перепада В. Кримська проблема в 1917–1918 рр. // Південна Україна XX століття. Записки науко-

- во-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ. — 1998. — Вип. 1(4). — С. 128–139.
14. Ръчь. Ежедневная политическая, литературная и экономическая и газета. — 1917. — 26 июля (8 августа). — № 173(3915).
15. Іванець А. Українсько-кримськотатарський союз революційного часу // Історична правда. — 2012. — 2 серпня. — <http://www.istpravda.com.ua/articles/2012/08/2/91164>.
16. Seydahmet (Kirimer) C. Bazihatiralar. — Istanbul:Emel, 1993. — 328 s.
17. Гарчев П. Курултай і Центральна Рада // Кримськістудії. Інформаційний бюлетень. — 2000. — № 1. — С. 42–46.
18. Матвієнко В. До питання про самовизначення Криму в 1917–1918 рр. // Український історичний журнал. — 2002. — № 5. — С. 80–91.
19. Последняя рукопись Сабри Айвазова. Дело партии «Милли Фирка». Документы свидетельствуют / под общ. ред. В. Пшеничного и др.; сост. А. Валякин, Р. Хаяли. — Симферополь: ДОЛЯ, 2009. — 352 с.
20. Сергійчук Б. Спогади Джафера Сейдамета як джерело до українсько-кримськотатарських взаємин у 1917–1918 рр. // Науковий вісник Дипломатичної академії України. — 1999. — Вип. 2. — С. 117–119.
21. Головченко В., Солдатенко В. Українське питання в роки Першої світової війни. — К.: Парламентське вид-во, 2009. — 448 с.
22. Українська Центральна Рада: Документи і матеріали. У двох томах. Том 2 (10 грудня 1917 р. — 29 квітня 1918 р.) / Упоряд. В. Верстюк (керівник) та ін. — К.: Наукова Думка, 1997. — 424 с.
23. ЦДАВО України. — Ф. 3766. — Оп.1. — Спр. 132. — Арк. 3.
24. Борьба за советскую власть в Крыму: док. и мат-лы. — Т. 1 (март 1917 — апрель 1918) / Отв. ред. Н. Надинский. — Симферополь: Крымиздат, 1957. — 320 с.